

BƏDƏLOVA GÜLTAC ADIL
BSU
Bakı şəhəri S.Rüstəmov küç., 33.
e-mail: gultacbdlova@gmail.com

DİLİN İNKİŞAF DÖVRLƏRİNDƏ MÜƏYYƏN OXŞARLIQLARI OLAN MƏNACA MÜXTƏLİF SÖZLƏR

Açar sözlər: leksik hadisə, omonim, linqvistik

Key words: lexical event, homonym, linguistics

Ключевые слова: лексическое событие, омоним, лингвистика.

Bir-biri ilə məna cəhətdən əlaqəsi olmayan və yaxud məna əlaqəsini çoxdan itirmiş eyni səs tərkibli sözlər omonim adlanır. Daha doğrusu, eyni səs sistemində malik fərqli mənalı sözlərə omonim deyilir.

Omonimlər dilin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini özündə cəmləyən, linqvistik hadisə hesab edilir. Səs tərkibinə əsasən dilin inkişaf dövrlərində müəyyən bənzərlikləri olan mənaca fərqli sözlərdir. Hər bir dilə aid olan omonimlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğuna görə onları bir dilə köçürmək doğru hesab edilmir. Bu, həm müxtəlif, həm də eyni dil qruplarına aiddir. Türk dillərinə gəldikdə isə, hər birinin özünün omonimlər sistemi mövcuddur. Türk qrupuna məxsus dillərin omonimliyi bir-birindən fərqlənir. Türk dillərinə məxsus olan lüğətləri qarşılaşdırsaq, omonim sözlərdə olan fərqləri aydın şəkildə görə bilərik.

Omonimiya hadisəsi dilçiliyin ən mürəkkəb problemlərindən biridir. Keçmiş zamanlardan dildə omonimlərin mövcudluğu hər zaman olmuşdur, bu o deməkdir ki, omonimlər tarixi kataqoriya hesab olunur.

Omonim ifadəsi yunan sözü olub, Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə keçmişdir. Omonim yunan dilində oxşar (homos) ad (onyma) anlamına gəlir. Omonimlər bəzən məntiq cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli, bəzən də heç bir məntiqi əlaqəsi olmayan müxtəlif anlayışları ifadə edir. Məsələn: arı (təmiz)-arı (bal hasil edən cücü).

Sözü gedən sözlər, dinləyicini və yaxud oxucunu yazıda və nitqdə çaşıdır bilər. Belə problemləri aradan qaldırmaq üçün mətinin məzmunu ilə yaxından tanış olmaq mütləqdir.

Omonim sözlər əmələgəlmə yollarına görə iki qrupa bölünür:

Daxili omonimlər

Xarici omonimlər

Daxili omonimlər altı üsulla meydana gəlir. Bu üsullar aşağıdakılardır:

1. Çoxmənalı sözlərdə mənalardan biri inkişaf edərək, ayrıca məfhum ifadə edən yeni sözə dönməsi ilə; məsələn, bel (insan və ya heyvan bədənin arxa hissəsi)- bel (torpağı qazmaq üçün istifadə olunan alət).

2. Düzəltmə sözün fərqli məfhum ifadə edən sözlər kimi omonimləşməsi ilə; məsələn, aynalı (aynası olan)-aynalı(tufəngin bir növü).
3. Fərqli nitq hissələrinə mənsub köklərə onalara məxsus şəkilçilərin qoşulması ilə; məsələn, ağla(maq) feilinə qəti-gələcək zaman şəkilçisi –r qoşulması ilə ağlar (gözüyaşlı) sifət, ağ sifətinə -lar cəm şəkilçisi əlavə olunduqda ağlar(Oktyabr inqilabı ələhlinə çıxmış çar tərəfdarları)-isim.
4. Fərqli mənşəli sözlərdə səs tərkibinin eyniləşməsi ilə; məsələn, Qax (rayon adı,qəsəbə)-qax (qurudulmuş meyvə).
5. Sözün kökündə olan səslərdən birinin düşməsi və yaxud kökə yeni bir səs artırılması ilə; məsələn, alağ sözündəki –q səsinin düşməsi nəticəsində yabani ot anlamını ifadə edən söz dilimizdə rəngin çalarlığını bildirən ala(ala göz) ifadəsi ilə omonim hesab olunur.
6. Hər hansı bir sözün kökündə səsin dəyişilməsi yolu ilə; məsələn, qurt(həşərat)- qurd(canavar).

Xarici omonimlər

Dilimizə biri və yaxud hər ikisi başqa dildən daxil olan omonimlərdir. Mənşəyinə əsasən xarici omonimləri aşağıdakı kimi qruplara ayırmaq olar:

Ərəb dilindən keçənlər;

Fars dilindən keçənlər;

Rus dilindən keçənlər.

Bu sözlərdən biri ana dilinə, digəri isə gəldiyi dilə və ya hər gəldiyi dillərə mənsub ola bilər. Bu qruplara diqqət yetirək:

Ərəb dilindən keçən omonimlər-məsələn, ağıl(azərbaycan dilində heyvan saxlanılan xüsusi yer)- ağıl(ərəbcə, düşünmə qabiliyyəti,anlama). **Ağıl** sözü Baləkən,Biləsuvar,Cəbrayıl və s. ərazilərdə yaşayan əhalinin gündəlik dilində ümumişlək söz kimi yaşayır. Məsələn:Ağıl çox möhkəm tikilmişdi içərdi külək də girməz.

Fars dilindən keçən omonimlər- məsələn, bazar(istirahət günü)-bazar(farsca,alver olunan məkan);zər(fars dilində qızıl və ya qızılı rəng)- zər(farsca,sümük və s. materiallardan düzəldilib nərd oyununda işlədilən kub).

Rus dilindən keçən omonimlər-məsələn,bal (azərbaycan dilində arıların istehsal etdiyi şirin maddə) –bal(rusca,şənlik gecəsi)-bal(rus dilində dalğanın dərəcəsi);qaz(azərbaycan dilində quş adı)-qaz(azərbaycanca, qaz(maq) feli)-qaz(rus dilində havada yayılmaq qabiliyyətinə malik, yanan maddə).

Afad Qurbanov omonimləri aşağıdakı tiplərə bölmüşdür:

1. Fonetik omonimlər (omofonlar)
 2. Morfoloji omonimlər(omoformlar)
 3. Leksik omonimlər (xüsusi)
1. Deyiliş tərzinə görə eynilik təşkil edib,lakin fərqli yazılan sözlərə omofon, yəni fonetik omonimlər deyilir. Məsələn, taz(qab-qacaq anlamında)-tas(dini söz kimi). Digər bir nümunə kimi sənəd-sənət sözlərini misal gətirə bilərik:sənəd(rəsmi kağız mənasında işlənir)-sənət(peşə). Nümunələrə nəzər salmaq:

- 1) Masanın üzərində qoyduğu vacib sənədləri tapmadığı üçün əsəbi idi.
- 2) Mən müəllimlik sənətinə yiyələnmək üçün əlimdən gələni edirəm.

Və yaxud:

Düşdüm uğursuz illərə,
Nəs aylara ,**nəs illərə**.
Nəsillərdən **nəsillərə**,
Keçən bir şöhrətim vardır,
Oğlum,qızım bəxtiyardır.

(S. Vurğun)

Burada nəs illərə və nəsillərə sözləri fonetik omonim,yəni omofonlar hesab edilir. 2. Fərqli nitq hissələrinə mənsub olub,eyni şəkildə səslənən sözlərə omofon,başqa cür desək morfoloji omonim deyilir.Məsələn:

Can evimə sığışmayan **arzular**,
Bu dünyada neçə dünya **arzular**.

(S.Vurğun)

Bu şeir parçasının ilk misrasındakı **arzular** sözü nitq hissəsi olaraq isimdir və kəmiyyət şəkilçisi (-lar), sonrakı misradakı **arzular** sözü isə feil (arzula) olub, kökünə III şəxs təkdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi artırılmaqla qrammatik şəkilçilər hesabına omofon hesab olunur.

Və yaxud

Qış bürümüş hər yanı,
Pambıq kimi **qarıyla**.
Oturmuş bir komada,
Bir gəlin,bir **qarıyla**.

3.Leksik omonimlər: Bu qrup omonimlər məna tamlığı,safliğı və semantikasını ilə fərqlənirlər.Məsələn,yaz,yay,kök,tut,bal və s.

Nümunələrə nəzər yetirək:

Əzizinəm **gündə** mən,
Kölgədə sən, **gündə** mən,
İldə qurban bir olar,
Sənə qurban **gündə** mən.

(Bayatı)

Bu şeir parçasındakı ilk misradakı **gündə** sözündə yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş isim (gün) son misradakı **gündə** (hər gün) mənasında olan zərfinə fonetik tərkibə uyğun gəlmiş leksik-qrammatik omonim hesab edilir.

Və yaxud:

Dağdan yel **əsir** yenə,
Səbrimi kəsir yenə,
Getdim,məni eylədin,
Yolunda **əsir** yenə.

(Bayatı)

Bu şeir nümunəsindəki əsir sözünün kökü(feil) əs olub,indiki zaman şəkilçisi –ir hesabına son misradakı əsir ismi ilə omonimlik təşkil edir.

Ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində,çoxmənalı sözlərin,omonimlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Omonim sözlərin yer aldığı lüğətlərdə omonimiyanın bütün obyektləri-omomorfemlər,omonimik hadisələr, omonim sözlər, omonim söz birləşmələri və omonim cümlələr yox,ancaq omonim sözlər izah edilir.

Omonim lüğətində omonimlərin leksik,leksik-qrammatik və qrammatik növlərinin izahları yer alır.Omonim sözlərin mənası əlifba sırası ilə izah olunur.

Ədəbiyyat

- 1.Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti,Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı,2007,168 s.
- 2.Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili: Leksika: ali məktəblərin filologiyası fakültələri üçün dərslik,Bakı, “Maarif”,1970,234 s.
- 3.Həsənov H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti ,Bakı, “Maarif”, 1981,120 s.
- 4.Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası:çoxmənalı sözlər,omonimlər,sinonimlər,antonimlər: dərs vəsaiti,Bakı, “ADU”,1978,87 s.

DİLİN İNKİŞAFI DÖVRLƏRİNDƏ MÜƏYYƏN OXŞARLIQLARA MALİK OLAN MÜXTƏLİF MƏNALI SÖZLƏR

XÜLASƏ

BƏDƏLOVA G.

Omonim sözlər mənaca bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və çoxdan öz mənasını itirmiş sözlərdir. Omonimiya hadisəsi dilçilikdə ən çətin problemlərdən biri olaraq qalır. Dildə omonimlərin mövcudluğu tarixən olmuşdur. Omonimlərin tarixi çox qədimdir. Omonim sözlərin dilimizin zənginləşməsində böyük əhəmiyyəti var. Omonimləri öyrənməyin ən asan yolu omonim lüğətlərdən istifadə etməkdir. Ərəb, fars, rus dillərindən çoxlu omonimlər dilimizə keçmişdir. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində başqa dillərdən gələn omonimlər də böyük rol oynayır.Omonimlərin öyrədilməsi aktual məsələrdən hesab olunur. Fərqli ədəbiyyatlarda omonimlərin tipləri yer alır. Əsasən omonimlər 3 tipə bölünür. Fonetik, morfoloji və leksik omonim olmaqla üç yerə ayrılır.Omonimlər oxucunu və dinləyicini nitqdə və yazıda çaşdırma bilər. Bu cür problemlər mətnin məzmunu ilə yaxımdan tanış olduqdan sonra asanlıqla aradan qaldırıla bilər. Ötən əsirlərdə ki, kimi omonimiya anlayışı müasir dövrdə də geniş maraq obyektinə çevrilməyi bacarmışdır. Bu ona görədir ki, omonimlik hələ də mürəkkəb və qarışıq hadisə hesab olunur. Ona görə də, Azərbaycan dilçiliyində omonimiyam geniş və əhatəli araşdırılması zəruri hal hesab edilir Omonimlik anlayışı elmdə XVII əsrdən etibarən mövcuddur. Omonim söz qruplarının həm eyni nitq hissəsinə həm də müxtəlif nitq

hissəsinə mənsub olması mümkündür. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, elmə tam qədim zamanlardan bəlli olmuşdur. İlk dəfə Çində omonim lüğəti tərtip edilmişdir.

РАЗНЫЕ ПО ЗНАЧЕНИЮ СЛОВА, ИМЕЮЩИЕ ОПРЕДЕЛЕННОЕ СХОДСТВО В ПЕРИОДАХ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

БАДАЛОВА Г.

Омонимичные слова – это слова, не связанные друг с другом по смыслу и давно утратившие свое значение. Феномен омонимии остается одной из сложнейших проблем языкознания. Существование омонимов в языке было историческим. История омонимов очень древняя. Омонимичные слова имеют большое значение в обогащении нашего языка. Самый простой способ выучить омонимы — воспользоваться словарями омонимов. В наш язык перешло множество омонимов из арабского, персидского, русского языков. Омонимы из других языков играют большую роль в обогащении словарного запаса нашего языка. Обучение омонимам считается одним из актуальных вопросов. В литературе встречаются разные виды омонимов. В основном омонимы делятся на 3 типа. Он разделен на три части: фонетические, морфологические и лексические омонимы. Омонимы могут сбивать с толку читателя и слушателя в устной и письменной речи. Подобные проблемы можно легко преодолеть, ознакомившись с содержанием текста. Как и в прошлые века, понятие омонимии сумело стать объектом широкого интереса и в наше время. Это связано с тем, что омонимия до сих пор считается сложным и запутанным явлением. Поэтому широкое и всестороннее изучение омонимии в азербайджанском языкознании считается необходимым. Понятие омонимии существует в науке с 17 века. Возможно, что омонимичные группы слов относятся к одной и той же части речи или к разным частям речи. Как уже говорилось выше, науке известно с древнейших времен. Впервые словарь омонимов был составлен в Китае.

WORDS WITH DIFFERENT MEANINGS THAT HAVE CERTAIN SIMILARITIES DURING PERIODS OF LANGUAGE DEVELOPMENT

SUMMARY

BADALOVA G.

Homonymous words are words that are not related to each other in meaning and have long lost their meaning. The phenomenon of homonymy remains one of the most difficult problems in linguistics. The existence of homonyms in the language has been historical. The history of homonyms is very old. Homonymous words have

great importance in the enrichment of our language. The easiest way to learn homonyms is to use homonym dictionaries. Many homonyms from Arabic, Persian, and Russian languages have passed into our language. Homonyms from other languages play a big role in enriching the vocabulary of our language. Teaching homonyms is considered one of the actual issues. There are different types of homonyms in literature. Basically homonyms are divided into 3 types. It is divided into three parts: phonetic, morphological and lexical homonyms. Homonyms can confuse the reader and listener in speech and writing. Such problems can be easily overcome after familiarizing yourself with the content of the text. As in the past centuries, the concept of homonymy has managed to become an object of wide interest in modern times. This is because homonymy is still considered a complex and confusing phenomenon. Therefore, a wide and comprehensive study of homonymy in Azerbaijani linguistics is considered necessary. The concept of homonymy has existed in science since the 17th century. It is possible that homonymous word groups belong to the same part of speech or to different parts of speech. As mentioned above, science has been known since ancient times. For the first time, a homonym dictionary was compiled in China.

Rəyçi: dos.N.F. Sadıqova